

ХЕРЦЕН И НАШЕ ВРЕМЕ*

Проф.др Радомир Ђорђевић

Александар Херцен ПРОШЛОСТ И РАЗМИШЉАЊА, I.П., превод др Вера Николић и Марија Межински, IP Signature, Београд, Јелена Шајковић, 2016

О Русији се данас све више расправља у разним центрима у свету, у установама које се посебно баве геополитичким проблемима савременог света. Велике слабости руководиоца некадашњег СССР охрабриле су снаге Запада (Европе и САД) да отворено искажу претензије на богатства и територије ове огромне земље. Збигњев Бжежински ауторитетом геополитичара и геостратега а потом Мадлен Олбрајт у ери Клинтоних самоуверено су изражавали став да је неправда да једна велика земља располаже толиким природним ресурсима и да је неопходна нека праведнија расподела тих ресурса. Одмах је било јасно којим путем се намерава ићи у тој „расподели“ богатстава. Али савремени свет се мења веома брзо. Планери поменуте расподеле нису очекивали друге промене у свету: подизање Русије, појаву Кине и неких других земаља у тежњи да се супротставе некој подели света у условима једине велике силе САД, која је увелико и започела да мења свет пренебрегавајући норме међународног права и велике светске хуманистичке тековине. Али истовремено су поједини лидери иницирали процес повезивања појединих земаља са различитих континената увиђајући општу опасност од доминације само једне велике силе. Идеја о плицентричности света наметнула се сама као израз тежње за опстанак неродâ и држава.

У самој Русији то се осетило посебно, пробудиле су се снаге за самоочување, свест о најезди Наполеона Бонапарте и агресији Хитлера није могла да изчезне из сећања народа. А геополитичари Запада, Америке, геостратези по свему судећи

* Проширено и допуњено излагање које је писац имао у дискусији у Библиотеци „Милутин Бојић“ у Београду 14. децембра 2016. у којој су учествовали гђа-Латинка Перовић и г. Милан Суботић.

изгледа нису изучавали довољно Русију па су отуд могућа и разна изненађења. Руске „теме“ важне су и у словенском свету, разбирање у њих је изузетно важно и за нас у Србији.¹ Успешно савремено поимање Русије није међутим могуће ако се не позабавимо и прошлошћу те велике земље. Уосталом то је општи услов за све оне који хоће да разумеју савремена збивања да се морају упознати са свим важним чиниоцима који су претходили данашњем стању.

Пред нама је један од незаобилазних извора за увид у развој Русије. Дело има индикативан наслов „Прошлост и размишљања“, потиче из пера Александра Херцена једног од великих руских и европских мислилаца који су истовремено били у одређеној мери и актери у збивањима у Русији и још више у Европи. У обимном опусу Херцена ова књига заузима посебно место. У њој налазимо неку врсту резимеа мисли и акција проницљивог ума који се по отворености може слободно поредити са Русоом, са његовом књигом „Исповести“. Поређен је и са Волтером, али је оцена да је он *Руски Волиџер* основанија. Херценово дело и поред забрана деценијама је илегално ширено у Русији где су генерације револуционара црпили идеје и водиле расправе о ослобођењу народа. Херцен је био познат и утицајан и у Србији нарочито крајем 19 века може се рећи све до почетка балканских ратова и светског рата. Поједини наши људи који су се школовали у Европи на разне начине су били у комуникацији са њим као и са осталим руским револуционарима различитих струја, постављајући велика питања о томе којим путем Србија треба да иде.^{1а}

¹ У совјетском периоду у западним одговарајућим центрима Русија је била предмет озбиљних изучавања са најразличитијих становишта. Неки од најистакнутијих философа, социолога, политиколога итд. као Херберт Маркузе, Густав Ветер, многи тз. Кремљолози, Хенри Кисинџер саветник више америчких претседника и писац бројних анализа светских збивања уопште. Њих је водила идеја да је неопходно познавати непријатеља-комунизам да би се он могао победити. То је може се рећи прастаро правило, војни теоретичар Клаузевиц га је само формулисао те многи наводе то правило као принцип тог војног класика. Као пример врло озбиљних истраживања у то доба можемо навести књигу Џејмса Билингтона *Икона и секира*, обимно дело, нека врста енциклопедије о Русији, са библиографским изворима. Књига је преведена и код нас али је, рекло би се, остала непримећена а данас је скоро заборављена.

Када је реч о Србији очекивало би се да постоје центри у којима се изучава историја Русије, руско српских веза, центри у којима раде специјалисти који би били нека врста стручног тела на основу чијих анализа би се формирала и политика наше државе према Русији не само данас него и у будућности. Тога нажалост нема, има стручњака са запаженим списима о Русији, али као самосталних и без институционалне подршке која је неопходна.

^{1а} Латинка Перовић *Српско-руске револуционарне везе, њихови услови за историју народњаштва у Србији*, изд. „Службени лист“ СРЈ, Београд, 1993, стр. 218.

Херценово дело „Прошлост и размишљања“ у целини је први пут објављено код нас 1951. године у три књиге. Тада су објављени и неки други његови списи као „Писма о изучавању природе“ један од његових најважнијих философских списа. После шездесетпет година појавио се нови превод Херценове књиге „Прошлост и размишљања“, може се рећи у прави час. Наш читалац је у прилици да се упозна не само са изузетним прегледом развоја руске философске и друштвене мисли него и са европским токовима у којима је сам Херцен имао значајну улогу, еволуцију погледа разних актера као и епилог: од великих нада у Европу до великих разочарења.

Херценова домовина Русија је већ с краја 17 века у успону, у 18 и 19 веку она је и поред унутрашњих тешкоћа изашла на светску сцену као велика сила, као један од одлучујућих чинилаца у европским збивањима. Петар I велики, као император, мислиоци као Радишчев, Сковорода, Ломоносов, Чаадајев, декабристи, Пушкин покренули су руско друштво из извесне учмалости и од тада се оно налази у непрекидним и убрзаним променама. Настала је једна специфична култура али у условима невиђене неједнакости људи у Русији. Кметство је било кочница развоја, тежња за његовим укидањем рађала је идеје о неопходности револуције али су је заговорници различито замишљали.² Учесници Отаџбинског рата гонећи Наполеона Бонапарту сусрели су се на Западу, пре свега у Француској са различитим струјањима, многи од њих побунили су се убрзо са захтевом да се руско друштво реформише и да се створи уставна монархија. Вођи декабриста који су то тражили Риљејев, Пестељ и други кажњени су вешањем а многи други из разних делова Русије осуђени на робију и прогонство у далеке крајеве Русије.

Херценово дело „Прошлост и размишљања“ као и књиге „Писма о изучавању природе“ и „С друге обале“ су без сумње главни извори за проучавање његових философских, научних и друштвенополитичких схватања. Његов опус иначе обиман, последње историјско и критичко издање има тридесет томова, издање је започето 1954 а завршено 1966. Од тог времена уследиле су различите интерпретације његових погледа и у Русији и на Западу. Сам Херцен је јасно

² Пушкин, највећи руски песник је изражавао и страховање од револуције у којој ће се манифестовати неизбежна стихија руског народа која ће бити разорна, уништавајућа. И други проницљиви умови тог времена и они из „виших“, владајућих кругова изражавали су бозани те врсте.

излагао главне премисе својих погледа и то на изванредан начин, често привлачан и као књижевни израз. Описи су компоновани у контекст приватне и јавне друштвене делатности. Он као личност носио је својеврстан печат племићког живота Русије. Потиче из незаконитог брака племића Ивана Јаковљева, једног од најбогатијих људи и мајке која није припадала том кругу. Отац му је дао име по коме је постао познат – од речи Hertz – срце, срчани, и омогућио изванредно приватно образовање. Већ поменута околност чинила је породицу специфичном, брак са блиском рођаком, доцније живот са супругом свог најближег сарадника Огарјова са којом је имао и децу, сенка инцестуозности била се наднела над његовим животом; смрт супруге и деце оптерећивале су овог ствараоца који је био и противречна природа и кад је реч о неким погледима, олаким надама у Императора Александра II. Али ако се посматрају главне линије његове мисли и дела без сумње је да је био снажна фигура већ при добровољном напуштању Русије, одређењу за слободну реч, слободу штампе, за слободу народа, у одбрани Пољака и њиховог права на слободу, подршци својим следбеницима избеглих из Русије итд. Философске премисе његовог дела су извесна врста материјализма карактеристичног за оно време када су у природним наукама отворене велике перспективе. Он као зачетник народњаштва, разочаран у Европу коју је сматрао *малограђанском* почео је касније да тражи нове могућности решавања друштвених проблема, почео је да се окреће Истоку. Чврсто је веровао у Руски народ, чије ослобођење је настојао да помогне али и да истовремено упозна Европу са Русијом. Херценов песимизам настао је из дубоког увида у неуспех Европе, руска *ошчиџина* – заједница, пружала му је утеху, у њој је видео основу будућег руског социјализма. Сувереност личности остала је као нека константа у његовим уверењима. Такође и одлучан став да насиље рађа насиље. У апелима императору Александру II и његовом наследнику истицао је неопходност промене правосуђа, укидање смртне казне, промене образовног система.

Херцен се родио 1812. године у Москви и како сам пише његова генерација стасавала је у сенци вешала на којима су вођи декабристи издахнули, а умро 1870. Он припада генерацијама из којих су потекли бројни мислиоци који су још у време студија, нарочито на Московском Универзитету обележили даљи развој руске мисли

и ослободилачког покрета уопште. Те генерације рано су сазревале у условима када је царска власт сурово гушила све покушаје слободоумља. А тих покушаја је било већ много. Јављају се људи који су били необично даровити, код којих се даровитост испољила рано али истовремено и племенита жеља да се мењају прилике у земљи. Били су спремни на сва страдања само да се промене прилике недостојне људи. Слобода је била сан. Херцен, један од тих својеврсних подвижника, кад му је било петнаест година, 1827 заједно са Николајем Огарјовим одлази на Воробјова брда, и на месту где се налази данас Московски државни Универзитет „Ломоносов“, заклињу се да ће посветити цео свој живот борби за ослобођење народа. То место ће бити готово свето за руске револуционаре. Неколико деценија после тога на том месту млади Плеханов и Вера Засулич полажу исту заклетву. И када су се вратили из емиграције 1918 године одлазе на то место непосредно пред смрт да сузним очима изјаве да су испунили свој завет.³

Херцен учествује у великим и значајним расправама о даљим путевима Русије. Издавају се два велика круга мислилаца: *Западњаци* и *Словенофили*. Воде се велике дискусије о философији Хегела, Шелинга, доцније и о Фојербаху али и о другим проблемима науке, културе, уметности. Херцен, Бјелински, Чаадајев, Грановски итд., заговарају неопходност установа у Русији попут оних у Француској, Швајцарској итд; философија треба да тражи основе у природним наукама. Словенофили Хомјаков^{3а}, браћа Киријевски, Иван, философ, Петар,

³ Д. Шуб *Политические деятели России* (1850 - XIX - 1920 XIX г.г) Сборник статей, Нью – Йорк, 1969, стр. 253. Ова књига спада у изузетне изворе, потиче из пера не само значајног актера руског револуционарног покрета него и истраживача документације која се чува у разним научним, универзитетским центрима широм света. Шуб је свој преглед започео управо са Херценом детаљно приказујући његов мисаони развој и животни пут од година живота у Русији па до краја живота, у емиграцији где је провео већи део живота. Даље следе поглавља о Чернишевском, Лаврову, Николају Михајловском, затим о онима које означава као претече Лењина и то с правом: Заичњевски, Ткачов, Бакуњин, Њечајев, на крају тог поглавља претстављен је Лењин у светлу своје активности када се нашао на кормилу револуције, освојивши сву власт. И наредна поглавља су необично важна јер су дуго били непознати многи подаци у то време: о Плеханову, либерализму у Русији, о Државној Думи, распаду II интернационале и ставу социјалиста Запада према рату и касније према болшевицима, о тзв. Пломбираном вагону у коме се група болшевика превезла уз помоћ Немаца у Русију, Кропоткину, Корољенку и Максиму Горком, њихове улоге као и о улози јевреја у Руској револуцији.

^{3а} Иначе међу племићима, спахијама било не само истакнутих мислилаца него и пламенитих природа. Један од њих био је Алексеј Хомјаков, филозоф, историчар, богослов, песник, који је посветио једну оду Србима, када му је било седамнаест година побегао је из очевог дома у намери да оде у Србију и да се тамо бори против Турака. Убрзо је сустигнут и враћен. Као стваралац потсећао је на ренесансне људе. Изумио је и направе како би сељацима са свог имања олакшао рад. Када је умро сељаци су данима плакали на његовом гробу захвални за добра која им је чинио.

етнолог, етнограф Константин Аксаков, Самарин сматрају да Русија треба да се окрене својим коренима; философија треба да се усмерава више према хришћанству. Али овде је реч о једној генералној деоби; иако је она на неки начин својеврсна вертикала руске мисли не само до краја 19 века него и након тога, и после револуције 1917 настављају се на одређен начин расправе које имају извесне одзвуче све до нашег времена. Оно што се међутим испушта из вида је чињеница да су многи мислиоци имали еволуцију, мењали своја схватања већ према збивањима и у Русији и на светској сцени. Чаадајев, на пример, заговорник западњаштва који је у својим „Философским писмима“, има их осам, изнео поражавајућу слику Русије, због чега га је Император Николај, у гневу, огласио лудим да би га понизио и осудио на усамљеност, пред крај живота је предвиђао велику будућност Русији. Херцен такође доспева до великог разочарења у Европу, проглашава је после неуспелих револуција тридесетих и четрдесетих година за малограђанску, и да због тога нису могућа остварења великих социјалних идеала братства, слободе и једнакости у њој. Словенофили такође мењају унеколико своје погледе.³⁶

Од западних мислилаца Сен-Симон, Фурије и Роберт Овен имају велики утицај на руске револуционарне кругове. Херцен је прихватао многе идеје Сен-Симона па и Фуријеа а био је сведок и пропасти Овеновог покушаја да створи ново друштво, Фаланстерије.⁴ Највећи утицај Фурије је имао на круг Петрашевског чији су припадници сурово кажњени. Међу њима је био и млади Достојевски који је после застрашујућег церемонијала осуде на смрт, помилован и осуђен на тешку робију у Семипалатинску. На робији долази до преображаја, Достојевски постаје хришћански стваралац, припада тзв. почвењцима, тј. онима који траже у руском тлу и бићу главну основу. Посета Западу га у томе оснажује. На том путу је и истакнути философ Николај Страхов до сад недовољно читан и непотпуно

³⁶ Спектар филозофских, научних и теолошких концепција, идеја револуционарног покрета изложио сам у: Радомир Ђорђевић *Ситудије о руској филозофији*, 1–3, изд. издавачки центар Никола Тесла, Београд, 2008–2011.

⁴ Роберт Овен (1771-1856) енглески социјалиста-утописта, познат по томе што је уложио све своје богатство да оснује „ново друштво“ верујући да је оно могуће ако се заснива на његовим комунистичким принципима. Та заједница је пропала као и целокупно богатство Овена. – *Прејечче научној социјализма*, избор: Миле Јока, Школска књига, Загреб, 1978, стр. 89-102. У овој књизи приказане су и бројне друге фигуре утопијског социјализма, чудесне на различите начине. Неке од њихових идеја доцније су се у мање или више сличним облицима јављале у сличним друштвеним околностима.

оцењиван. Неки од западњака рано умиру као Бјелински. Али развој догађаја и у Русији и на Западу доводи до нових изазова. Долазе генерације револуционара из других социјалних слојева, из слојева тзв. разночинаца. Истовремено и даровити и спремни на жртвовање. Најистакнутији међу њима, Чернишевски син свештеника, философ, научник, писац многобројних дела нарочито из економије, познавалац четрнаест језика, на многима од њих је писао дела, сибирски заточеник, осуђен на вечно прогонство. Карл Маркс се дивио његовим делима и изучавао је руски језик да би боље изучио дела овог изузетног мислиоца и револуционара. Доброљубов, такође син свештеника, живео је само двадесетпет година али је својим књижевно-критичким опусом који није мали изузетно је утицао у једном периоду нарочито на омладину. Дмитриј Писарев, својим философским и књижевним опусом, концепцијом утилитаристичке естетике имао је такође изузетан утицај, чак и код нас, на пример на Лазу Костића и неке друге. Овај заточеник Петропавловске тврђаве необичних способности које су се испојиле још у најранијим годинама привлачио је пажњу не само следбеника него и противника.⁵ Под утицајем ових али и бројних других револуционара ти кругови су се брзо ширили и увећавали широм Русије. Они су уживали умногоме симпатије шире јавности чак и у појединим највишим круговима племства. И пре императора Александра II у тим круговима се увиђала неопходност укидања кметства – једне врсте ропства али се сматрало да то није могуће учинити одједанпут, путем указа него постепено управо да би се избегле побуне, револуција о којој су маштали у Русији још од времена Пушкина. На први поглед парадокс је што је највећи број покушаја атентата извршен управо на императора Александра II који је први започео реформе чији је циљ био укидање кметства. Од времена када је Каракозов 1866 покушао да убије цара било је на

⁵ Писарев (1840-1868) пореклом из племства, био је радикалан револуционар, као и његови претходници из највиших кругова, војних и политичких, револуционари, атентатори као Софија Перовска били су посвећени идеји свргавања царизма и ослобођења народа жртвујући и свој живот за ту идеју Писарев је одбацивао поредак и вредности царског режима инаугуришући сасвим нове. Назван је у литератури нихилист иако тај израз није адекватан интенцијама његовог дела. Живео је релативно кратко, двадесет девет година од којих је четири године био затворен у Петропавловску тврђаву, строги затвор за опасне револуционаре по режим – бранећи Херцена чије идеје су биле у то доба строго забрањене у Русији. Аутор је значајних философских и књижевно-теоријских списа. О њему се писало веома много и у Русији и на Западу, привлачио је пажњу и следбеника и противника и због необичног револуционарног месијанизма жртвујући се за своје идеје. Његов живот и дело темељно је изучио Е. А. Соловјев. – Е. Соловјев *Писарев*, изд. 3. И. Гржебина, Петербург – Москва – Берлин, 1922, стр. 271.

десетине атентата све до оног који се догодио првог марта 1881 године када је Александар II и убијен.^{5а} Десетине хероја и мученика је страдало а непосредни извршиоци Софија Перовска и други су обешени. Међу атентаторима били су синови и кћери генерала, племића али и из других слојева све до слојева радништва. Пристизале су нове генерације али и неки од старијих као Бакуњин који су у младости водили велике расправе о Хегеловој философији није посустао, штавише тежиште акције померио је из сфере теорије у сферу бунта још више. Настојао је да и лично суделује у бунама у Европи заговарајући анархизам и борећи се против Маркса сматрао је да је уништење постојећег система главно. Западњак Тургењев је пратио живот овог бунтовника и претставио га је у лику Руђин, у истоименом роману; пратио је и животе других радикалних револуционара и оваплотно их у својим делима као што су „Очеви и деца“, „Уочи нових дана“, и друга. Базаров из овог првог романа је приказ Писарева. Бакуњин је сматрао да је у борби против постојећих друштвених односа допуштено све, обмане, убиства у име великог циља. Написао је *Исјавесѝ*, обратио се и Николају I, обратио се и писмом императору Александру II молећи га да му одобри повратак у Русију да се како је писао „спреми за највећи догађај живота – за смрт“. Ти документи откривени су у архиви тајне полиције тек 1918. године. Император Николај I је дозволио повратак али га је Бакуњин убрзо обмануо и поново побегао из земље, пробудио се у њему поново инстинкт бунтовника. У емиграцији је био поново активан, помагао је најрадикалније револуционаре као што је био Сергеј Њечајев, сматра се да је он и помагао овог у састављању једног од најстрашнијих докумената уопште „Катехизис револуционара“ а сарађивао је и са Ткачовом.⁶ Достојевски је пратио живот тих револуционара чије је идеје у раној младости делио у кругу Петрашеваца и

^{5а} Индикативна је околност да се прва бомба одбила о кочије у којима је био император али се он смело окренуо према атентатору, верује се, да га је упитао чему то када је већ почела револуција, тзв. бела, „одозго“ јер се тако избегава она крвава, „одоздо“. У том тренутку је други атентатор бацио бомбу којом је император био разнет. Страшну слику смрти свог оца посматрао је наследник престола Александар III који је зауставио велики процес укидања кметства.

⁶ Својеврсну енциклопедију руског револуционарног покрета налазимо у обимном делу *Ушоиическиј социализм в Росии, Хресиомаишия*, составители А. И. Володин и Б. М. Шахматов, Москва, 1985, стр. 590. – Овај приручник је незаобилазан, осим биографија садржи и одломке из дела револуционара у којима налазимо основна начела разних струја руског револуционарне мисли и дела претстављена у контексту историјских прилика, од Бјелинског и Херцена до Плеханова. Значајну антологију текстова руских мислилаца приредио је Николај Берђајев коју је приредио С. Жаба – С. П. Жаба *Русские мислители о Росии и ичеловечесѝве*, Париж, УМСА-Press, 1954. Ова књига је посебно важна јер садржи преглед развоја Херценових схватања.

оваплотио их уметнички у својим делима посебно у роману „Нечисте силе“ или како је после Другог светског рата превођен тај роман „Зли дуси“. Овај роман је имао велики утицај јер су се типови тих револуционара јављали у многим социјалним покретима и у двадесетом веку укључујући и покрете у нашим земљама чак и после Другог светског рата.

Александар Херцен био је својеврсни хроничар, тумач збивања. За његова схватања интересовале су се генерације револуционара и у Русији и на Западу. На предлог најпопуларнијег песника ондашње Русије Њекрасова код Херцена одлази тајно у Лондон Чернишевски иако су већ настале одређене разлике у погледима међу овим мислиоцима. У условима све већег заоштравања друштвених прилика све више су се људи који су настојали да промене те прилике одлучивали за насиље, терор. Главна теоријска питања била су однос између средстава и циљева. Широка делта струја народњаштва делила се на различите струје од тзв. легалног народњаштва чији је неспорни ауторитет био Николај Михајловски који је имао знатан утицај на различите мислиоце па до руских јакобинаца као што је Заичњевски, комуниста Спешњев, анархиста који су такође били различити, Бакуњинови следбеници али и следбеници другог апостола анархизма филозофа и научника-географа Петра Кропоткина. Неки од народњака бавили су се доста и философијом али током боравка на Западу још више су се уверили да Русија не мора да иде истим путем којим су ишле земље Европе. Такав је био Петар Ткачов који је полемисао са Енгелсом указујући му на непознавање прилика у Русији. Ткачов је живео кратко али је оставио знатан траг и као филозоф. Више од пола века од његове смрти, према сведочењу Бонч-Брујевича, секретара Лењина у време револуције, Лењин је тражио да се прикупе сви списи Ткачова и објаве, да се изуче, наглашавајући да је он сам заинтересован за остварење те иницијативе.

Питање тзв. индивидуалног терора расправљало се дуго, и у Првој и у Другој интернационали и делило је чланове тих међународних радничких организација. Многи су се разним одлукама и ставовима дистанцирали од тезе о оправданости индивидуалног терора али је та врста терора настављана, живот је дакле ишао другим путем, теорије су остајале по страни. И бољшевици су се формално ограђивали од тезе о оправданости индивидуалног терора и

революционарног насиља али када су се нашли пред опасношћу да изгубе власт прибегли јавно не само индивидуалном него и масовном терору после покушаја атентата на Лењина 1918 године; одмах је уследио Декрет који је потписао ондашњи руководилац совјетске републике Свердлов, о масовном „беспошtedном терору“.

Херцен је не само својом чувеном књигом „Прошlost и размишљања“ него целином свог богатог опуса потстицајан и у наше време када се траже путеви општег опстанка људи на планети. Он је још у младости претресајући теме Хегелове философије, Хегелову дијалектику назвао „алгебра револуције“. Историјски процес је ланац сукоба, једне поларности рађају друге, револуције изазивају контрареволуције, драстични облици неједнакости рађају снажније облике и таласе отпора. Постављају се увек изнова велики идеали и тежи њиховом остварењу а средства која се бирају су терор, насиље, атентати. Али терор, насиље не настаје само у покретима који теже радикалној промени него и у структурама друштва које се брани. Државе организују такође апарате за терор, насиље не унутар својих структура друштвеног система него и у крилу најборбенијих револуционарних покрета. Тајна полиција, Охрана (често у деминутиву – Охранка) ствара илегално не само синдикате него и мреже провокатора, ствара партије, мреже провокатора протежу се и на део свештенства као што је Гапонов покрет, институција исповести у цркви бива непосредно повезана са тајном полицијом. Снажан апарат Охране делује и у иностранству прецизно региструјући све што се чини у емиграцији против Руске империје. Рачински и други једва да су превазиђени у погледу инвентивности. А нешто доцније Азеф, Малиновски и други који су били убачени у најборбеније илегалне партије Руске империје достижу врхунац у „уметности“ терора. А Борис Савинков био је не само неустрашиви херој терора него и писац који је, могло би се рећи, у својим аутобиографским романима на свој начин „опевао“ подвиге разних револуционара. Полицијски генерали из доба царизма у својим сећањима такође су описивали своју „уметност“ у стратегији плаћања провокатора, довољно је да поменемо само књигу Герасимова издавану на многе језике још негде од двадесетих и тридесетих година прошлог века.⁷

⁷ О томе постоји огромна литература која нажалост није довољно позната код нас. Видети изворе у енглеском издању наведене књиге Билингтона; Dmitry Pospelovsky *Russian Police Trade Unionism*.

Шта је данас ново у односу на доба које описује Херцен па и деценије после његове смрти. Тероризам у 20 веку такође организују пре свега велике државе да би се обезбедио постојећи систем, класе и друге друштвене групе које теже да остваре доминацију над слабијим. Све то је данас попримило застрашујуће облике и довело до перманентне опасности за људе свих меридијана. Организован је терор на основу супротстављања народа и држава на основу њихових религија, конфесија. Стратегији масовног фанатизовања маса прибегава се широм света. У судару великих, покрети малих народа за ослобођење осуђују се на грубо потчињавање и катастрофу. Идеали и утопије о бољем свету заборављају се у борби за надмоћ, профит а најшире масе широм света осуђене су на борбу за пуки опстанак.

Ни филозофи и научници који су кроз stoleћа тражили и проналазили путеве за деловање на свест људи различитих делова света као да су посустали. Нема више људи као што су Сартр, Расел и други који својим личним примером делују и постижу знатан утицај.⁸ Данас је готово усамљеник Ноам Чомски у својим указивањима на опасност империјалне политике САД за целокупно човечанство. Принципи прокламовани у доба Француске револуције за које су се бориле и жртвовале генерације, титани – братство, једнакост и слобода као да су заборављени. Демонска⁹ страна природе човека није у стању да савлада себе, и тако историјски процес поприма неки катаклизмички правац. Остају само наде у разум, који како изгледа, једино остваривањем неке равнотеже али само у сенци атомског оружја може да приведе неком миру.

Experiment of Provocation, London, 1971, са библиографијом. Реч је о докторској дисертацији написаној на енглеском језику која је доцније приређена за руског читаоца – Д. Поспеловский *На љушях к рабочену љраву*. Профсоюзы в России, Possev-Verlag Frankfurt a. Mein 1987; Б. Савинков *Воспоминания*, Москва, 1990, са биографским прилозима о путевима револуционара, агента као и о најпознатијим полицијским провокаторима Азефу, Малиновском итд. Необично важан извор је и књига једног од руководиоца Охране (тајне полиције) Герасимова, издавана на француском и немачком језику између два светска рата и касније. – А. В. Герасимов *На лезвии с террористами*, Москва, 1991.

⁸ Радомир Джорджевич *Философы љеред љроблемами современноо мира*, Русская философия сегодня: од искустве и политике, изд. Филологический факултета, Белград, 2012, стр. 42-46.

⁹ Тим проблемом више сам се бавио у раду *Антирљолошке љранице у реализацији историјских љројекта – Радомир Ђорђевић Човек, вредности и историја*, изд. Института за философију, Филозофског факултета, Београд, 2006, стр. 83-94.